

ORÍGENS DE LA MISTIFICACIÓ DE L'ART LUL·LIANA: *DIGNITAT I HADRA, PRAESENTIA I PAROUSIA*

Víctor Pallejà de Bustinza
Universitat Pompeu Fabra
victor.palleja@upf.edu

Tot i ser reconeguda de tothom la foscor dels orígens del lul·lisme, avui s'accepta —de diverses maneres però amb un apreciable grau d'aquiescència— que un dels conceptes cabdals de l'Art, dignitat/*dignitas*, posseeix un rerefons àrab i un origen neoplatònic. Si bé les opinions sobre els precedents musulmans i sufís del pensament de Lull oscil·len entre el refús, l'acceptació tàcita o escèptica i l'entusiasme, no hi dubte que la identitat entre dignitat i *hadra* gaudeix d'una àmplia aprovació acadèmica i és un dels punts més forts i/o més recorreguts per exemplificar els seus suposats deutes envers de la cultura de l'Islam. La literatura envers és abundosa.

Anem, però, al punt de sortida de tot plegat: l'any 1914, data de publicació de l'estudi de Miguel Asín Palacios, *Abenmasarra y su escuela. Orígenes de la filosofía hispano-musulmana* (Asín, 1914). En el seu annex sisè, titulat: “La teoría de las ‘hadras’ de Abenarabi y las ‘dignitates’ de Lulio. Otras analogías de ambos sistemas”. Asín va voler demostrar els orígens de les ‘dignitats’ de Lull en clau islàmica i sufí, prenent Ibn ‘Arabi (m. 1240) com referència concreta. Llegim el seu paràgraf inicial, al qual circumscriurem la nostra atenció exclusivament a partir d'ara. Diu:

El tecnicismo de las *dignitates* divinas es una de las claves indiscutibles de la filiación sufi de Lulio. Los escolásticos anteriores y posteriores a él hablan de *perfecciones, atributos, nombres o relaciones* en Dios; pero sólo él y sus discípulos hablan de dignitates. Ahora bien: el origen de este tecnicismo arranca de las *Eneadas* (VI, 9, 4), en que Plotino dice que la intuición extática de Dios es un fenómeno superior a la ciencia racional e intelectual y que sólo puede denominarse *praesentia quaedam* (*παρουσία*). Los sufíes *ixraquíes*, y Abenarabi quizá más que todos ellos, introdujeron la voz *حاضرة* (*hadra*), calco de *παρουσία*, presencia, para designar cada uno de los aspectos o relaciones concretas bajo las cuales Dios se manifiesta a las almas en la contemplación mística. Estos aspectos, manifestaciones o presencias (*hadras*) de Dios son las perfecciones o nombres divinos. Y el tecnicismo ha tenido tal fortuna entre los místicos, que ya Abenjaldún en sus *Prolegómenos* (ed. Bulac. I, 393) lo emplea como característico de los sufíes especulativos o iluministas (*اهل الحضرات*). Lulio, que no estaba bien iniciado en el sentido esotérico de tales sutilezas léxicas, dio a

esta palabra حضرة el sentido vulgar que tomó en época tardia, equivalente a majestad, señoría, excelencia, dignidad, empleadas como títols o tractaments honorífics, v. gr., حضرة السلطان: S. M. el Sultán, etc. (*)

(*) Dozy, Suppl., I, 298, a. (Asín, 1914, p. 155).

El punt central que es defensa aquí es, sense dubte, la “filiación sufí de Lulio”. Asín fou el primer en veure en Lull un deutor del sufisme, però no pas el primer en establir analogies entre el neoplatonisme i el pensament sufí. Asín implica a Lull, però, en la història de la mística sufí i oriental, fent-ho amb una precisió absolutament extraordinària i sota una inesperada llum. Potser no tant, l’any 1906, E. H. Whinfield (1906, p. 56, n. 2), afegeix un apèndix sobre Plotí al final del *Lawâ’ih*. Precisament el mateix pas, *Ennèades* 6.9.4, és tret a col·lació però sense establir lligams de dependència històrica amb el sufisme. El text de Plotí que explicaria magistralment el punt de naixement conceptual de les *dignitates* diu:

Γίνεται δὲ ἡ ἀπορία μάλιστα, ὅτι μὴδὲ κατ’ ἐπιστήμην ἢ σύνεσις ἐκείνου μὴδὲ κατὰ νόησιν, ὡσπερ τὰ ἄλλα νοητά, ἀλλὰ κατὰ παρουσίαν ἐπιστήμης κρείττονα¹.

Neix la perplexitat sobretot perquè la percepció d’aquest U no es pot fer ni per la coneixença raonada ni per la percepció intel·lectual, és a dir tal com són coneguts els altres objectes intel·ligibles, sinó per una presència superior a la coneixença.

Com es pot veure, allò que Asín diu (“este tecnicismo arranca de las *Eneadas* (VI, 9, 4), en que Plotino dice...”) no és pas exactament el que es pot llegir en el text grec. No queda més remei que pensar que es tracta d’una glossa pròpia d’Asín, sense gaire més a afegir. Però, examinades de més a prop les seves paraules, la preposició final i el seu tecnicisme llatí “sólo puede denominarse *praesentia quaedam*” es separen de forma prou curiosa del original de les *Ennèades*. Existeix un precedent quasi literal per a aquest gir: la versió llatina del mateix passatge feta per Marsilio Ficino. Aquesta, sobre la base d’un text grec pràcticament idèntic a l’actual, diu:

Accidit autem dubitatio defectusque nobis circa cognoscendum deum. Praecipue quoniam neque per *quandam* scientiam, neque per intelligentiam ullam cognoscimus illum, sicut alia solemus, *quae intelligibilia nuncupantur, sed per praesentiam quandam scientia meliorem*².

¹ Citem el text de les *Ennèades*, 6.9.4, dins de les *Plotini Opera. Editio maior* (1973, p. 312).

² Seguim l’edició de Dubner (Plotí, ed. 1855, p. 531). Aquest text de Plotí és accessible en diverses edicions renaixentistes; modernament, ha estat editat per Friedrich Creuzer (Plotí, ed. 1835), i per l’esmentat Dubner (Plotí, ed. 1855); Asín utilitza les *Ennèades* sense esmentar mai l’edició que fa servir, però seguint exactament el text de Plotí en grec o llatí que es troba en aquesta versió (vegeu

Si comparem ambdós texts, i veiem que tres singularitats textuais com aquestes convergeixen en una sola frase, podem pensar amb seguretat que les paraules que segueixen a: “Plotino dice” han estat inspirades en la versió de Plotí finalitzada per Ficino l'any 1492³.

En tot cas, l'inesperat empelt ficinià no és problemàtic per si mateix. El més important es saber exactament com (ja sigui *praesentia quaedam* o tot simplement “presencia”) el concepte de *parousia* pot explicar els orígens de “hadra”. Es a dir, com la “intuïció extàtica de Dios”, la qual “es un fenómeno superior a la ciencia racional e intelectual”, segons les paraules d'Asín utilitzades per llegir Plotí, forneix la base conceptual que ell designa segons els “sufies ixraquíes”: “cada uno de los aspectos o relaciones concretas bajo los cuales Dios se manifiesta a las almas en la contemplación mística”. La transició del concepte original grec *parousia* a l'àrab *hadra* ens és indicada d'una forma sobtada i extremadament laconica: la veu àrab és un “calco” del grec; un trop literari que no genera massa certitud filològica. Asín no afirma que els “sufies ixraquíes” ni tampoc Ibn 'Arabí llegissin Plotí. Però si el terme no procedeix d'*Ennéades* 6.9.4., hom dedueix que en resulta una derivació, car per algun motiu aquesta obra ha estat presentada com “el origen de este tecnicismo”. Tanmateix, res no és dit afirmativament.

La paraula *paraousia*, tot i ser plenament plotiniana, gaudeix d'un us prou limitat en les *Ennéades*. D'altra banda, no es pot trobar cap plural de qualitat per a *παρουσία*; el seu camp semàntic no admet, doncs, un sentit plural ni una diversitat fenomenològica de significats. Els descriptors equivalents de les “presencias (*hadras*) [sic] de Dios” de què ens parla Asín com ‘aspectes’, ‘manifestacions’, ‘perfeccions’ i ‘noms divins’ són diversament acceptables en certs corrents sufis, però són difícilment compatibles amb l'origen plotinià que ell al·lega, si no disposem d'aclaracions més àmplies. En aquest punt, hom es pot preguntar per les traduccions àrabs de les *Ennéades*: el *Kitâb al-uthulûjjiyya* (vegeu l'edició de Dieterici, 1882) i d'altres fragments dels *plotiniana arabica*. Doncs bé, en tots aquests materials no hi consta cap traducció del pas clau 6.9.4, i si tenim en compte que

pp. 63-4); aquest text era accessible des l'edició de Basilea de 1559.

³ El “nuncupantur” ens explica perfectament el “denominarse”, absent en el text de Plotí. De la mateixa manera, una explicació plausible per al “sólo” es pot trobar si pensem que en interpretar “solemus”, el verb *solo* ha estat preferit a *soleo*, “acostumar”, i haurem identificat així el curiós gir respecte a la frase de Ficino. L'origen de la singular formula llatina “praesentia quaedam” sembla procedir de “praesentiam quandam”. Un doble error tipogràfic es pràcticament descartable. Desconexem les raons per les quals trobem aquesta curiosa variant a la versió de Ficino, però es visible l'afinitat d'aquesta amb la neoescolàstica (vegeu, per exemple, Hontheim, 1893, p. 18).

⁴ Hi apareix a 1.2.1.31; 1.4.12.5; 2.4.9.7; 3.2.2.42; 5.3.17.11; 6.6.13.56; 6.8.11.20; 6.8.13.22; 6.9.4.3. Només una (6.8.13.22) de les nou recurrències del terme hi posseeix un significat experiencial acceptablement proper, permetent-nos descartar, per massa genèrica, la formula “presència del bé” (1.4.12.5; 6.8.13.22).

el darrer punt amb versió àrbiga es troba a 6.7.II, difícilment es pot pensar en la seva existència real, si no és com a pura conjectura.

La paraula *hadra* no apareix enlloc en el text editat per Dieterici. Tampoc altres mots derivats de la seva arrel \sqrt{HDR} , a causa de la seva escassíssima taxa de recurrències, ens ajuda a fer plausible la seva troballa⁵. Tampoc les noves edicions i recerques desenvolupades fins a data d'avui sobre el *corpus* de les traduccions àrbigues del neoplatonisme hel·lènic semblen recolzar la hipòtesi d'Asín⁶. Malgrat la càrrega assertiva del seu discurs, si no es demostra de quina manera una traducció àrab del pas de Plotí va arribar a mans dels “sufies ixraquies”, no es pot lligar filològicament *parousia* amb el terme *hadra*. Les dades que Asín forneix més endavant sobre el mot *hadra* obliden el problema del tot⁷.

Així, en absència de cap mena de dada documental, *hadra*, *paraousia* i ‘*presència*’ són posades en juxtaposició, implicant una transferència lèxica. Ara bé, podem pensar que *presència* es relaciona ensems *parousia* i *hadra*? Asín ho creu així, com confirma en una nova cadena d'equivalències lèxiques: “Estos aspectos, manifestaciones o *presencias* (*hadras*)...”. La paraula “presència” és el paral·lel implícit de la “*praesentia quaedam*” esmentada, com hem vist, quan Asín glossa Plotí; interposada en castellà entre el terme grec i àrab, fa pensar en un nexa semàntic comú. Però, precisament per aquest fet mateix, es podria pensar en una inferència inversa que hauria fet postular *parousia* com origen de *hadra* per retroversió, prenent ‘presència’ com a terme pont. Donat que aquesta inferència seria anti-històrica i, doncs, il·legítima, cal pensar que no va ser així. No caldria dir que, a l'hora d'accedir a una concepció com la “presència”, el sufisme ‘ixraquí’

5 Mai hi trobem *hadra*, i només dos altres usos de *hādīra*: vegeu la edició de Dieterici (1882, pp. 16, 43, 172, 173, i també *yuhdarabu*, a la p. 63).

6 Tot el que nosaltres hem pogut trobar en aquest sentit es un modest passatge de Procle: “ὀπομένει τὴν τοῦ ἐνοῦ παρουσίαν: *taqabbalu hina'din al-wahidiyya*”, on justament el mot desapareix pel fet d'esdevenir implícit (vegeu Procle, ed. Endress, 1973, p. V, 4-5 i p. 342; també Procle, ed. Dodds, 1963, 4, 1.8, amb la variant traductològica *al-wahdāniyya*).

7 Es més, Asín explicita sense recança la seva manca de certeses sobre l'ingrés del mot en el vocabulari tècnic del sufisme, i el gira semàntics que va patir posteriorment: “Abenarabi es quizá el primero de los sufies que introduce el tecnicismo de las *hadras* [sic!] para designar estos mismos nombres divinos, considerados ya en abstracto, como aspectos o manifestaciones de Dios en la contemplación mística (*). No he podido, en efecto, encontrar la palabra *hadra* usada por los sufies anteriores a él (Abutálib el Mequi, Algazel, Alhalach, etc.) más que para designar en total la presencia de Dios, no la de cada uno de sus nombres o atributos. Algazel, en su *Mácsad*, 35, habla de *al-hadarát al-rubúbiyya* sin analizar sus elementos. Lo único corriente es designar en conjunto a la intuición de Dios con el nombre *al-hadratu'l-ilahiyya*” (Asín, 1914, p. 157). No comentarem aquí la qüestió de l'arribada dels escrits d' Ibn 'Arabí (m. 1240) a mans de Ramon Llull, ni tampoc els problemes de les *hadarát* en el sufisme, la identificació exacta de la categoria *sui generis* dels “sufies ixraquies” i l'adscripció d' Ibn 'Arabí a aquest grup. Són qüestions presents en Asín sobre les quals plana una incertesa general.

de llengua àrab, del qual parla Asín, no era pas la única opció per a Llull fins hi tot fora del islam⁸.

Asín veu la paraula àrab *hadra* com un terme intermediari, i tanca el cercle de la demostració lligant *dignitat/dignitas* amb *parousia/presential/presència*. La polisèmia de *hadra* explicaria la transició del concepte de dignitat lul·lià fins arribar a la presència de Plotí. Per aquesta tasca, en primer lloc, cal acceptar la distinció entre el “sentido esotérico” i el “sentido vulgar” de *hadra*⁹. Al primer significat correspondria la “presencia” i al segon la “dignitat”. Seria molt interessant saber com es pot certificar que Llull “no estaba bien iniciado” i, doncs, era incapaç de comprendre “tales sutilezas léxicas”. Com (en absència de cap document contrastable) es poden mesurar els coneixements de Llull en lexicografia i/o esoterisme? Com es pot certificar que darrera del terme català/llatí es troba amb tota seguretat la paraula *hadra*? Només l'autoritat d'Asín sosté els seus judicis; tanmateix, és possible fer algunes puntualitzacions al respecte.

Per començar, dubtem que ‘presència’ corresponguí al “sentido esotérico” de *hadra* i que més tard esdevingués un terme popular. El *Vocabulista in Arabico*, diccionari anònim del segle XIII compost en l'àmbit català i fins i tot atribuït al mateix Ramon Martí, o a la seva escola (vegeu-ne l'edició de Schiaparelli, 1871) i, doncs, força proper al món de Llull, tradueix literalment *hadra* com a *presencia*, i afegeix, sobre la mateixa arrel àrab, els següents termes: *hudûr Presentare; hadarî Civis; hidârî Scola* (ed. de Schiaparelli, 1871, p. 87). Asín coneixia aquest document (Asín 1899, p. 226). Es poden trobar dades coincidents en el *Vocabulista aravigo en letra castellana* de Pedro de Alcalà, finit l'any 1501. La parla andalusina tardana conservava per a *hadra* els significats de “presencia de cosa presente”; *hudûr*, “presente cosa”; *hadariyy*, “ciudadano”, “criado en cibdad” i *mahdra*, “escuela donde aprenden”¹⁰; no existeix com a “tratamiento honorífico”.¹¹

Asín dóna el *Supplément aux Dictionnaires arabes* de Dozy com a suport de la seva hipòtesi final:

8 La veu llatina *praesentia* es un terme antic i arrelat en la tradició filosòfica i teològica llatina des de Boeci. En aquest context, no és necessari recordar que figures com S. Ambrosi, S. Agustí i d'altres eren bons coneixedors de la literatura plotiniana. Sense aturar-nos en cap altra observació, assenyalem una interessant i antiga recurrència del terme en l' *Asclepius*, I (“...uirorum religione et diuina dei completo praesentia...”).

9 Prenem aquí el terme “vulgar” en el sentit de quelcom comú, no especialitzat.

10 Vegeu *El vocabulario de Pedro de Alcalá*, en l'edició d'E. Pezzi (1989, pp. 416, 574). En l'edició granadina de 1515 correspon, segons l'editora, a 355, I, 27.

11 És possible baixar molt per sota tot i que refiant-nos de documents materialment tardans. Ibn-Wahšiya, autor del segle IX/X, esmenta el títol califal d'un omeia del segle VII així: “hadrat Amîr al-Mû'minîn 'Abd al-Malak b. Marwân”, en *Xauq al-mustahâm fî mâ'rîfat rumûz al-aqlâm*, ed. J. von Hammer-Purgstall, 1806, p. 135.

...majestad, señoría, excel·lència, *dignidad*, empleadas como títols o tractaments honorífics, v. gr., حضرة السلطان; S. M. el Sultán, etc. (Dozy, Suppl., I, 298, a.).

Aquí es donen tres dificultats. En primer lloc, cal saber que, en realitat, Asín descarta la primera opció donada per Dozy (“résidence d’un prince”) i escull el significat segon: “Comme titre d’honneur, Excellence sérénissime, *hadratu sayyidî* Monsieur...”. Entre els diversos títols d’honor escollits per Asín, la paraula clau que hom podria creure que prové de Dozy —“dignité”— no hi és, simplement procedeix del magí d’Asín. Una distorsió que, s’expliqui com es vulgui, du a confondre les diverses funcions honorífiques amb el seu significat abstracte. Per aquest motiu apareix qualificant cada funció o rang: *hadaratu’l-mulk*, *hadratu sayyidî*, etc.

En segon lloc, l’exemple “hadrat al-Sultân: S. M. el Sultán”, que Asín dona per a quadrar la seva explicació, tampoc es pot localitzar realment. Dozy, al principi de la columna per a justificar “faire comparaître” dona “haddarnâ al-sultân” i més endavant “hadratu sayyidî, Monsieur”. Evidentment, es tracta d’una lleu adaptació. Però res no impedeix que el lector pugui començar a pensar que el valuós *Supplément* no ha estat citat per Asín d’una manera fidel en la seva literalitat ni curiosa en les seves implicacions històriques.

Car, en tercer lloc, Asín insisteix que la presumpta errada de Llull va ser produïda per la superposició tardana del sentit diplomàtic o administratiu de hadra, que anomena “vulgar”. Afegeix, i aquesta és una afirmació molt valuosa, que’ dignitat’ correspon al significat en “época tardia”. Què vol dir això?¹². Consultem les fonts de Dozy amb cura. El significat segon per *hadra*: *Excellence, sérénissime* i *Monsieur*¹³, es sostingut pel *Dictionnaire français-arabe par Ellious Bocthor, révu et augmenté par Caussin de Perceval* de 1864. Aquest, lluny de ser un diccionari medieval, conté terminologia otomana contemporània; difícilment Llull hagués pogut accedir-hi¹⁴. En canvi, per al darrer exemple concret (la fórmula *Sa Majesté*)¹⁵, ens trobem amb un text diplomàtic expedit pels reis de Sevilla al segle

12 Cal notar que Asín parla d’una data corresponent, *grosso modo*, a la meitat del segle XIII. Unes línies més amunt, l’adverbi temporal “ya”, que ell afegeix en al·lusió al fet que “el tecnicismo ha tenido tal fortuna entre los místicos que ya Ibn Khaldûn...”, resulta cronològicament enganyós, donat que els *Prolegòmens* d’aquest autor van redactar-se més d’un segle i mig després del punt referència temporal que es menciona. Aquesta distorsió pot facilitar l’assumpció (indeguda) que la fama de les *hadarat* en temps d’Ibn Khaldûn podria remuntar-se als temps de Llull.

13 Vegeu Bocthor (1864): “Excellence” “Monsieur” i “Serénissime”, a les pp. 324, 513 i 753, respectivament.

14 La problemàtica dels títols (*alqâb*) resulta extremadament complexa per si mateixa. La fórmula *janâb hadra* recollida per Bocthor i Caussin de Perceval, 1864, pp. 324 i 753) testimonia, al nostre parer, en favor d’un ús modern del terme.

15 Dozy, 1846-1863, vol. I, 18, 11 a.f., i 73, n. 7. Dozy dona també *Alf layla wa layla* (1839, vol. I.,

XI, i editat pel mateix Dozy. En ambdues circumstàncies, els testimonis són temporalment molt distants, per excés o per defecte, amb molts segles de diferència de la innovació semàntica adoptada per Llull (erròniament, segons perita Asín). Però tothom pot comprovar per ell mateix que les dades cronològiques contingudes en el *Supplément* no donen suport a aquesta idea, i fins i tot fan inversemblant la especulació sobre la diferència temporal que separaria els dos significats esmentats per a *hadra*. Tot plegat, ni la dependència semàntica ni la diacronia lèxica entre dignitat i *hadra* han estat plantejades de manera convincent; la manera en què es cita i es comprèn a Dozy aquí és preocupant.

En resum: Asín creu possible resoldre l'origen del “tecnicismo” de les *dignitates* establint com punt d'arrencada conceptual les *Ennèades*, i entenent el terme *hadra* com a intermediari lèxic, tot sobreposant-se a una manca total de bases documentals. Sense haver entrat en una anàlisi exhaustiva, em sembla clar que els lligams semàntics causals entre *parousia* i *hadra*, *dignitat* i *hadra*, i *dignitat* i *parousia*, no gaudeixen de la solvència filològica necessària en cap dels tres parells d'equivalències.

En aquest paràgraf únic, una hipòtesi d'enorme abast queda enllestida d'una manera tan contundent en les afirmacions com òrfena de solidesa filològica, doctrinal i històrica. És més, alguns aspectes de l'elaboració d'Asín presenten, creiem, trets propers a la mistificació. Seria imprudent persistir acreditant Asín pel que fa el origen de les *dignitates*. En tot cas, seria recomanable recomençar l'estudi del problema des del principi. Disculpes són demanades pel retard del present examen, tal com si fora llarg de cent anys.

BIBLIOGRAFIA

- Abû'l-Rayhân al-Bîrûnî († 1048), 1887: *Tahqîq mâ lil'l-Hind min maqûla maqbûla fi l-'aql aw mardûla* (ed. d'E. Sachau), Londres.
- Alcalá, Pedro de, 1989: *El vocabulario de Pedro de Alcalá*, ed. d'E. Pezzi, Almeria.
- , 1505: *Vocabulista aravigo en letra castellana*, Granada.
- Anònim, 1839: *Alflayla wa layla*, Calcutta.
- Anònim, 1871: *Vocabulista in Arabico*, ed. C. Schiaparelli, Firenze.
- (Pseudo-) Aristòtil, 1882: *Die sogenannte Theologie des Aristoteles aus arabischen Handschriften*, ed. F. H. Dieterici, Berlin.
- Asclepius*, 1983: *Corpus Hermeticum*, ed. A. D. Nock i A.-J. Festugière, vol. II, Paris.
- Asín Palacios, Miguel, 1899: “Mohidín”, a *Homenaje a Menéndez Pelayo en el año vigésimo de su profesorado, Estudios de erudición española*, vol. II, Madrid, pp. 217-256.

95, 3 a f.); però el text de les *Mil i una nits* és, malauradament, impossible de datar; en conseqüència, no el prenem en consideració.

- , 1914: *Abenmasarra y su escuela. Orígenes de la filosofía hispano-musulmana*, Madrid.
- Boethor, Ellious, i Caussin de Perceval, 1864: *Dictionnaire français-arabe par Ellious Boethor, révu et augmenté par Caussin de Perceval*, Paris.
- Boeci, 1880: *Commentarii in librum Peri hermenias*, ed. C. Meiser, Leipzig.
- Dozy, R., 1846-63: *Scriptorum arabum loci de Abbadidis*, Leyden.
- Hammer-Purgstall, J. von, 1806: *Ancient alphabets and hieroglyphic characters explained: with an account of the Egyptian priests, their classes, initiation, and sacrifices*, Londres.
- Hontheim, I., 1893: *Institutiones Theodiceae sive Theologia naturalis secundum principia S. Thomae Aquinatis ad usum scolasticum*, Friburg.
- (Pseudo-) Ibn Wahshiyya, 1806: *Xauq al-mustahâm fi ma'rifat rumûz al-aqlâm*, ed. J. Von Hammer-Purgstall, Londres.
- Proclus Diadochus, 1973: *Proclus Arabus. Zwanzig Abschnitte aus der Institutio theologica*, ed. G. Endress, Beirut.
- , 1963 (2^a. ed.: *The elements of Theology (Institutio theologica)*), ed. E. R. Dodds, Oxford.
- Plotí, 1835: *Plotini opera omnia. Porphyrii liver de Vita Plotini*, tr. i com. M. Ficino, ed. F. Creuzer, Oxford.
- , 1846: *Opera omnia, Cum latina Marsilii Ficini interpretatione et commentatione*, Basel, 1580 (reed. Villiers-sur-Marne, 2005).
- , 1855: *Plotini Enneades cum Marsilii Ficini interpretatione castigata*, tr. i com. M. Ficino, ed. F. Dubner, Paris.
- , 1973: *Plotini Opera. Editio maior*, ed. Paul Henry i Hans-Rudolf Schwyzer, Paris.
- Whinfield, E. H., 1906: *Lawâ'ih. A Treatise on Sufism*, Londres.